

Támcsu Tímea

Az udvariassági szokásrendszer megjelenése a televízió nyelvhasználatában

Az udvariasság értelmezése

A Révai Nagy Lexikonban az *udvariasság* címszó alatt a következő meghatározás található: „Az udvariasság másokkal szemben figyelmes, előzékeny viselkedés, amely azonban minden bizalmaskodást kerül, és többé-kevésbé hideg.” A lexikon által meghatározott definícióból látható, hogy az emberek tudatában egy olyan kép él az udvariasságról, amelyben a tapintatos viselkedési formával azonosítják. Még nem épült be a köztudatba, hogy az udvariasság nemcsak magatartási elemekből áll, hanem a megfelelő nyelvi eszközök is szerves részét képezik. Azaz a tiszteletadás mint viselkedési forma leképeződik a nyelvhasználatban is. Az udvariasság ezáltal megnyilvánul nyelvi és nem nyelvi formában is. Ez a két vetület teljesen más aspektusból határozza meg az udvariasságot, azonban szorosan össze is függnek egymással.

Az udvariasság nem nyelvi meghatározása a társadalom által kialakított norma-rendszer szerint előírt viselkedési forma. A társadalmi magatartásformák folyamatosan változnak a társadalmi normarendszerrel. A nem nyelvi udvariasság, egyfajta illemformának tekinthető, a mindennapi életünk valós célja, melyet minden kultúrában az etikett szabályai határoznak meg (Szili 2007: 2).

A nyelvi udvariasságot, összetett jellege miatt, több tudományág kutatásait figyelembe véve lehet meghatározni. (Vö. Domonkosi 1999: 166.) A tiszteletadás nyelvi formái egy kommunikációs aktusban vizsgálható szociolingvisztikai, pragmatikai, grammatikai megközelítésből. Ezek közül a következőkben a grammatikai elemekre fektetek nagyobb hangsúlyt, mivel a televíziós műsorokat a későbbiekben ez alapján elemeztem. Azonban az udvariasságról beszélve kihagyhatatlan, hogy ne foglalkozunk a pragmatikai megközelítéssel, hiszen a beszédaktus, a nyelvi cselekedeteink legkisebb, önálló funkcióval bíró egysége mellett, a pragmatika fő területét képezi az udvariasság kutatása. Egyes értelmezések szerint a pragmatika legfőbb tárgyát az udvariassághoz sorolható jelenségek vizsgálata jelenti. Az udvariasság univerzális megfogalmazására a pragmatikán belül a makropragmatika is próbál megoldást nyújtani.

Az udvariasságot Leech a társalgást irányító elvekkel azonosítja, Brown és Levinson arcvédő tevékenységként határozza meg, Fraseré pedig a felek közötti társalgási szerződésként értelmezi. Az utóbbi megfogalmazás a legáltalánosabb. A szerződés a felek jogain és kötelességein alapul az adott szituációban. (Szili 2004: 32) „Az arculat az én egyik nyilvános képe, tartalmát és megjelenési formáját a társas interakció rituális rendje szabályozza” (Nemesi 2004: 166). Az arc minden egyén önképének a szimbóluma, mely széteshet, megőrződhet, fejlődhet a másokkal folytatott interakció során. Az udvariasság annak megnyilvánulása, hogy milyen módon lehet megőrizni, fenyegetni a beszédárs arcát. Kétféle alaparc létezik: a tartózkodó (negative face) és a közelítő (positive face). (Szili 2004: 33) A negatív arculat azt az emberi vágyat jelenti, hogy cselekedeteiben ne akadályozzák. A pozitív arculat az az igény, hogy szándékaink mások számára is elfogadhatóak legyenek. (Nemesi i. h.) Ez alapján megkülönböztethető a közelítő udvariasság és a tartózkodó udvariasság stratégiái. A közelítő udvariasság stratégiái az egyetértésre alkalmas eszközöket emeli ki. Tartózkodó udvariasság nyilvánul meg, amikor a beszélő önnön akaratát háttérbe szorítja, hogy partnerének szabadságérzetét kevésbé veszélyeztesse. (Szili i. h.) Minden kommunikációs aktusban résztvevő számára fontos, hogy óvják egymás arculatát, mert mindenki érzi, hogy arculata nem sebezhetetlen, és mindenki tudja, hogy más is védelmezni fogja a saját arculatát, ha fenyegetve érzi magát. Brown és Levinson elméletéből kiderül, hogy az udvariasság lényegét ők abban látják, hogy vannak bizonyos beszédaktusok, melyek inherensen fenyegetik az arculatot, melyeket ahogy csak lehet, enyhíteni kell. (Nemesi i. h.)

Paul Grice A társalgás logikájáról című előadásban először mutatta be az általa kidolgozott együttműködési alapelveket, amely később nagy hatással volt Robin Lakoffra, Geoffrey Leechre. Grice négy maximát határoz meg: a mennyiség, a minőség, a relevancia, a mód maximáját, és ötödikként felveti az udvariasság maximáját. A grice-i elmélet továbbgondolása során Lakoff arra jutott, hogy az udvariasság jelentősége a társas kapcsolatok megerősítésében és a személyes interakciók súrlódásainak mérséklésében rejlik. A grice-i maximák kiegészítésére létrehozta az udvariasság almaximáit: „Ne írd elő!”, „Kínálj fel választási lehetőséget!”, „Cselekedj úgy, hogy a hallgató jól érezze magát!”. Az udvariassági szituáció szabja meg, hogy melyik szabály alkalmazandó, azonban Lakoff arra nem tér ki, hogy a beszédársak hogyan állapíthatják meg a követendő udvariassági fokot. Leech Lakoffhoz hasonló megállapítást tesz az udvariasság definiálása során. Úgy gondolja, hogy ki kell emelni az előzékeny, dicsérő beszédaktusokat (ezt nevezi „pozitív udvariasságnak”), és csökkenteni kell a bántó elemeket (ezt hívja „negatív udvariasságnak”). (Nemesi 2004: 162–163.) Grice az információk legteljesebb átadását tűzi ki célul, Leech pedig az interakciókban fellépő súrlódások csökkentését. Leech hét elvet fogalmaz meg, melyek betartásával érhetjük el a legudvariasabb kommunikációs aktust. Ez a hét elv: a tapintat, a nagylelkűség, a megerősítés, a szerénység, az egyetértés, az együtt-

érzés és a fatikus maxima. A tapintat elve szerint minimalizálni kell a mások kárára vonatkozó kijelentéseket és maximalizálni a hasznára utalókat. A nagylelkűség elve arra utal, hogy minimalizálni kell hasznunk kifejezését és maximalizálni kárunkét. A megerősítés elvén Leech azt érti, hogy minimalizálni kell mások lebecsülésének kifejezését és maximalizálni megerősítését. A szerénység elve azt mondja ki, hogy minimalizálni kell az öndicséretet és maximalizálni önmagunk leszólását. Az egyetértés elve szerint minimalizálni kell a társas interakciók során az egyet nem értést és maximalizálni az egyetértést. Az együttérzés elve arra int, hogy minimalizálni kell ellenérzésünk kifejezését, maximalizálni az együttérzést. Az utolsó alapelve, a fatikus maximát Malinowskitól veszi át feltételesen. A fatikus érintkezés arra utal, hogy kerülni kell a csendet, szóval kell tartani a másikat. (Szili 2004: 34–35.)

Az udvariasság nyelvi formái

A tiszteletadási formák nyelvészeti leképeződése elsősorban a fatikus nyelvi elemek eszközein keresztül nyilvánul meg. „A fatikus nyelvi elemekkel dúszított szöveget pedig udvarias szövegnek nevezzük” (Balázs 1987: 411). A személyközi kommunikációt kezdetétől fogva a verbális és non verbális fatikus, azaz a kapcsolatra utaló elemek fonják át, melyek a megfelelő nyelvi eszközök használatával udvariasak lesznek. A kapcsolatteremtés, -fenntartás, -zárás verbális eszköze a köszönés, a megszólítás, a tegezés – nem tegezés.

A köszönőformákat a Magyar grammatika (szerk.: Keszler Borbála) alapján soroltam be négy nagyobb csoportba. A legelterjedtebbek az interakciós mondatszók: a *Szervusz!*, *Szia!*, *Helló!*, *Csáó!*, *Hi!*, *Pá!*, *Agyó!*, *Puszi!*, *Szevasz!*, *Halihó!* Az interakciós mondatszók tegező formában közelebbi viszonyt feltételezve fordulnak elő leginkább. Szintén bizalmasabb viszonyra enged következtetni a *Kézcsók!* elvont, összetett főnév használata. Az interakciós mondatszók mellett gyakori köszönőformák a nominális elemek. Ebbe a kategóriába azok a köszönőformák sorolhatóak, melyek alkotásában túlsúlyban a névszói elemek állnak. Ide tartozhat például a melléknév ragozott főnévvel párosítva, közülük általában a napszakok szerint választanak az emberek: *Jó reggelt!*, *Jó napot!*, *Jó estét!* Ezenkívül elkülönítettem egy harmadik csoportot, amiben igével vagy igei túlsúllyal jön létre a köszönőforma. Ide tartozik például az *Üdvözlöm!*, *Viszontlátásra!*, *Csókolom!* A negyedik csoportot a névszói és igei elemek együttes alkalmazása adja. Ebbe a csoportba sorolhatók véleményem szerint azok a köszönőformulák, amelyekben a melléknév és ragozott főnév gyakran társul a *kívánok* ragozott igével: *Jó napot kívánok!*, *Kezét csókolom!* Ezek már kevésbé bizalmas viszonyra utalnak, ezért nem tegező formáknak mondhatóak. Úgy vélem, a köszönés és a megszólítás összefügg, de nem tartozik szorosan össze, az egyik elképzelhető a másik nélkül is. Azonban ha van köszönőforma, akkor ez meg-

határozza a továbbiakban a megszólítás jellegét. Azaz ha tegező formájú köszönést alkalmaztunk, akkor azt általában tegező formájú megszólító alak követi.

Az udvariasság grammatikai megjelenése a személyes névmások átalakulásával kezdődött el. A megszólításnak természetes formája a tegezés, ami a személyes névmással és a hozzájuk tartozó megfelelő igealakokkal történik. A 16. századig a tegezés általános forma volt (Simonyi 1911: 4). Azonban a 17. században kezdett kialakulni az a felfogás, hogy a személyes névmások illetlenek eredeti formájukban. Az udvariasabb kommunikáció megvalósulásának érdekében a személyes névmás helyettesíthető egy másik, esetleg egy új névmással vagy jelzős nominális elemekkel (Ponori Thewrewk 1897: 104). Így létrejöttek olyan úgynevezett udvariassági névmások, mint a *maga*, *ön*; főnevesült névmások: *úr*, *asszony*, *hölgy*, *kolléga*, *anya*, *mama*; raggal, jellel ellátott főnevek: *uram*, *kegyelmed*, *kegyed*, melyeket a személyes névmások helyett kezdtek el használni, hogy a beszédaktusok során kifejezzék az egymás iránti tiszteletet, nagyrabecsülést. (Domonkosi 2002: 48.) A *maga* a 17. században kezdett kialakulni az élőbeszédben, valószínűleg az *ő maga* kapcsolatból szakadt ki, és fejlődött tovább a népnyelvben. A 19. században keletkezett: az *ön*, Széchenyi Istvánnak köszönhetően, a *kegyed* szót pedig Szemere Bertalan alkotta meg. Eleinte mind a kettő csak nyomtatásban jelent meg, így csak a műveltebbek éltek vele. (Simonyi 1911: 5.)

A megszólításoknál külön kell vizsgálni tehát a névmási, a névszói utalásokat, az igeraggal, a *tetszik* igével és a személyeltolódással létrehozott megszólítási formákat. Ezt követően azt is meg kell vizsgálni, milyen szerepben állnak a mondatokban, esetleg képeznek-e külön mondategységet. A megszólításokat két nagyobb csoportra lehet bontani. Az egyik csoportba azok a vokatívuszi értékű, főleg nominális elemek sorolhatóak, melyek önálló közlésegséget alkotnak, tehát grammatikailag szabad formáról van szó. A másik nagyobb egységet azok a névmások, névszók és a velük egyeztetett igei személyragok és birtokos személyjelek képezik, melyek mondategységen belül helyezkednek el, a tagolt mondatok részét képezik, tehát grammatikailag a kötött forma jellemzi őket (Domonkosi 2002: 46).

A névszói utalások egyike a főnévvel való megszólítás. A főnév, alkalmilag főnévi szerepben álló melléknévvvel és melléknévi igenévvvel, főnévi alaptagú jelzős és értelmezős szószerkezettel, személyes névmással és névmási alaptagú értelmezős szerkezettel állhat önálló tagmondatként, de lehet összetett mondat tagmondata, vagy tekinthető a különböző mondatszókkal, így indulatszókkal, *Ó*, *kedvesem!*, akaratilag mondatszókkal, *Hé*, *ember!*, interakciós mondatszókkal, *Szervusz*, *Péter!*, együtt összetett mondatként is (Domonkosi i. m. 48). A főnevek szabad megszólításként lehetnek személynevek. A személynév lehet csak vezetéknév, lehet vezetéknév és keresztnév, és lehet csak keresztnév. A személynevek a megszólításokban gyakran társjelölő szerepű főnevekkel vagy ragozott főnevekkel egészülnek ki, mint az *úr*, *asszony*: *Szabó úr*, *Mária asszony!* *Szabó uram!* Az általános társjelölő szerepű fő-

nevek utalhatnak a megszólított nemére, korára: *bácsi, néni*, tulajdonságra, rangra, foglalkozásra: *Kun Péter elnök, Bálint Ágost képviselő*. (Domonkosi i. m. 49.) A médiában gyakran előforduló *nézőink, hallgatóink* megszólítás is a társjelölő főnevek csoportját bővítik. Ezek a birtokos személyjeles formák udvariasabbnak tekinthetők, mert egyszerre utalnak a közlés adójára és befogadójára. (Domonkosi i. m. 128.) A főnevek jelzős szerkezetben is részt vehetnek, főleg a közvetett kommunikációban jellemző ezeknek a szószerkezeteknek az előfordulása. Manapság szinte egyedi jelzőként a *tisztelt, kedves* szavakat használják a hivatalos megszólításokban. Ez a bővítő jelző a 18. század második felében jelent meg, terjedésére hatással volt a német *verehrter Herr* kifejezés (Kertész 1931: 187). A kapcsolatnyitó vokatívuszi megszólítások udvariasabbá teszik a közlést, sőt, a *tisztelt, kedves* bővítő jelzőkkel szinte minden nyelvi elem udvarias megszólítássá válhat. (Domonkosi i. h.)

A megszólítások elkerülésére érdekében gyakran használatos a *tetszik, szíveskedik* ige kijelentő, felszólító és kérdő módú alakja, amihez számtalanszor párosul egy másik ige főnévi igenévi alakja, például *tessék választani*. (Guszkova 1981: 60.) A *tessék, tetszik* ige infinitívvel való alakja a 18. században alakult ki, a *méltóztassék* igét felváltva (Kertész 1996: 138). Mára az udvarias nyelv divatszavainak egyike lett. Ez a személytelen szerkezet általában olyan mondatokban alkalmazható, amikor az egyik beszédpartner nem tudja vagy nem akarja megszólítani a másikat. Ismeretlenek esetén a nagy kor- és rangkülönbség a kiváltó oka a *tetszik* formának. A személytelen ige személyragozása nem szokásos, azonban a magyar nyelvben előfordul, például: *Tetszenek ismerni?* Bizonyos ironikus, tréfás esetekben személyeltolódás is megfigyelhető benne, például: *Tetszettem ismerni*. A *tetszik* forma udvarias jellegének fokozása néha a logika ellenére történik, például: *Tetszik a bácsinak órája lenni?* A *tetszik* ige harmadik személyű felszólító alakja a *tessék* megjelenhet egyszerű tegező formaként is, de gyakoribb a magázó megnyilatkozásokban, ahol a felszólítás udvariasságának fokozását jelenti. Például udvariasabb a *Tessék leülni!* az *Üljön le!* szerkezetnél. A *tetszik, tessék* gyakran párosul a *szíves lenni* kifejezéssel, ami már túlzott udvariaskodás, finomkodás érzetét kelti: *Tessék szívesnek lenni megmondani!* A *tessék* ige mellett a *szíveskedik* ige különböző alakjai is használatosak az udvarias felszólítás kifejezésére. Mindkét ige a körülírással felszólítások csoportjába sorolható. Nyomatékosabb felszólítást fejeznek ki. (Guszkova i. m. 60–63.) A *tetszik* + főnévi igenévi forma nagyobb fokú tiszteletre és bizalmasságra utal (Domonkosi 2002: 52). A *tessék* és a főnévi igenév egy konkrét személyhez szóló felszólító forma, ezért idővel szükségessé vált egy ugyanilyen udvarias, de általánosabb alanyt feltételező forma, így alakult ki a személyeltolódással alkalmazható többes szám első személyű igerag használata.

Az általános alanyú mondatokban az állítmány alanya bárki lehet, azaz E/1 és E/2 személyű, illetve T/1 alanyról is lehet szó: *Haladjunk a korral!*, *Árnyékáért becsüljük a vén fát*. A T/1 igealakok használata határozott személyű alanyoknál is megfi-

gyelhető: *Hozzuk* ('hozzák' v. 'hozzátok') *vissza a poharakat, hogy tudjunk* (T/1) *tisztát adni a következő ebédelőnek!* A többes számot kifejező igealakot a nyelvtani egyeztetés miatt nem elfogadott határozott személyű alanynál használni, de alkalmazása mellett szól, hogy ezzel is udvariasabbá válik a beszédaktus. A nem általános alanyú mondatokban egy vagy több határozott alanyhoz többes számú igealak párosul. Kifejezhetnek utasítást, ahol a második és harmadik személyű felszólító módú igealakok helyett többes szám első személy használatos. Ezáltal az utasításnak kérés jellege lesz, amivel udvariasabbá válik a közlés. Például a buszvezető szólhat utasainak így is: *Ne támaszkodjanak az ajtónak! Hagyják a középső ajtót kinyílni!*, de mondhatja így is: *Ne támaszkodjunk az ajtónak! Hagyjuk, hogy a középső ajtó kinyíljon!* (Guszkova 1981: 64-66.) „Azonban a nyelvi forma önmagában még nem jelöli egyértelműen a vele végrehajtott beszédaktus udvarias vagy udvariatlan voltát, erre csak a nyelvi forma a megnyilatkozás kontextusa, a beszélő, valamint a hallgató viszonya együttesen képesek” (Szili 2007: 5).

Szociolingvisztikai megközelítésben az udvariasság társadalmilag megszabott normák használatát jelenti. Az udvarias kommunikációs interakciót a társadalmi változóktól függő normák szabályozzák, ami leképeződik a nyelvhasználatban. „A tiszteletadási formák rendszere, a társadalmi szerkezet, a társadalom belső hierarchiájának, értékrendszerének nyelvi vetülete” (H. Varga 2003: 194.) A nyelvi tiszteletadás függ az adott társadalom írott és íratlan szabályai által kialakított normarendszerétől, a beszélő egyéni szocializáció során elsajátított és kidolgozott értékrendszerétől, a beszédársak életkorától, nemétől, társadalmi helyzetétől, viszonyától. Ezenkívül jelentősen befolyásolja az udvariasság kialakulásának mértékét a szituáció és a környezet, amelyben a kommunikációs interakció zajlik. (Wardhaugh 1995: 244.)

Kommunikációs szempontból tehát akkor lesz udvarias egy megnyilatkozás, ha minden kapcsolatnyitó, -tartó, -záró forma megjelenik szituációtól és kontextustól függő formában verbális és nem verbális üzenetként. Fontos kritériumnak tartom még, hogy a nem verbális jelek alátámasszák, megerősítsék a verbális üzeneteket.

Udvariassági formák a televízióban

Vizsgálatom tárgyául dolgozatomban a tömegkommunikáció szintjét választottam, azon belül is a televízióra szűkítettem a kört. Azért ezt a médiumot választottam, mert a televízió manapság óriási hatást gyakorol a közéleti aktivitására. Elvonhatja vagy ráirányíthatja a figyelmet bizonyos társadalmi kérdésekre. A televíziózás közös élményt nyújt, egyfajta életformává vált az utóbbi években. A műsorok véleményezése a mikrokörnyezetekben a napi eszmecserék közé tartozik. A televízió állandóan mintát ad, amivel magatartást formál, attitűdök alakítására képes. Legnagyobb fogyasztói az 5–20 éves korosztály, amelynek személyisége még kiforratlan. (Nagy 2005: 32). Őket nevezik a képernyő nemzedékének. A televízió a 20. századra átvette

a család, az iskola, a kultúra, a közösségek feladatait, a szocializáció színterévé vált (Balázs–Szayly–Szilágyi 2005: 101). Nagyon fontos a televízió szociológiai, kulturális, nyelvi mintaadó szerepe, mivel ezek a tényezők nyújtják azokat a feltételeket, ami alapján történik a választás az udvarias nyelvi elemek közül. A televízió szociológiai tényezővé előlépve jelentősen befolyásolja a nyelvhasználatot, ezen belül az udvariassági formákat. A magatartás, nyelvi minta hordozói a televízióban egyrészt a szerkesztők, a riporterek, a műsorvezetők, másrészt a meghívott vendégek, akik között a közvetlen kommunikáció folyik.

A televízió kommunikációjának jellegzetessége, hogy egyszerre hordozza a közvetett és a közvetlen kommunikációs folyamatot. A közvetett kommunikáción keresztül jelenik meg a közvetlen kommunikáció jel- és eszköztára. (Wacha 1994: 138.) A közvetett és közvetlen kommunikáció egy időben zajlik, ezért a beszédpartnereknek a televízióban egyszerre több szerepet kell betölteniük. A szerepek mindig kontextushoz kötöttek, azaz a helyzetnek, a partnerviszonyoknak megfelelőek. A szerepek felvételével kötött és kötetlenebb szabályokat kell betartani. A felvett szerepek meghatározzák a megfelelő nyelvi és magatartásformák használatát. Ez akkor lehetséges, ha a beszélő nemcsak játssza a szerepet, hanem éli. Annnyira birtokában kell lennie a nyelvi eszközöknek, hogy ne jelentsen gondot egyik pillanatról a másira hitelesen kódot változtatni mind a szavaiban, mind a magatartásban. (Wacha 1994: 114.) Az udvariassági elemek szempontjából mind a két kommunikációs szálát megvizsgálom a televíziós műsorok elemzésekor. Úgy gondolom, hogy a televíziós közvetlen kommunikációs aktus akkor lehet udvarias, ha a műsorvezető a megfelelő kontextushoz illő szerepet játssza el, és a szerepekhez tartozó megfelelő nyelvi és magatartásformákat alkalmazza. Ez nyilvánvalóan alapvető kötelezettsége minden interakcióba lépő félnek. Azonban ha a szerepekhez a nem megfelelő nyelvi és magatartásformák, szabályok tartoznak, vagy egyáltalán nincsenek szabályok, akkor a társalgás joggal minősíthető udvariatlannak. A televízió sajátossága, hogy nemcsak az akusztikus csatornán közvetít, hanem vizuálisan is. E két csatorna megerősítheti vagy felülírhatja egymást. A képek megjelenésükkel tényeket közvetítenek, információkat hordoznak, és bizonyos hangulatot árasztanak. A kép a tartalom leképezésével segíti a nézőt a megértésben, illetve gyakran szerepel kép a szavak helyett. A televízióban a képek által láthatóak a közvetlen és közvetett kommunikációs aktusok nem verbális csatornáit. Ebben a televízió az internet megjelenéséig egyedinek számított.

Kutatásomban az udvariasság grammatikai elmeinek vizsgálatára egy közszolgálati és egy kereskedelmi csatorna, az m1 és az RTL Klub két-két műsorát választottam. Azért e két műsorszolgáltató mellett döntöttem, mert az AGB Nielsen Médiakutató Kft. földi frekvenciás műsorszolgáltatók havi közönségarányának 2009. januári felmérése alapján kimutatott legnézettebb kereskedelmi csatorna az RTL Klub volt. A Magyar Televízió m1 csatornája az egyedüli földi frekvenciás közszolgálati televízió. Ahogy a felmérés is kimutatja, ezek a műsorszolgáltatók jutnak el a legtöbb

háztartásba, így az udvariasság nyelvi elemeinek a leginkább tükröző és mintát adó színterei. A nyelvi udvariasság nem tartalom-, hanem kontextusfüggő, megjelenése nem köthető külön médiaműfajhoz, műsortípushoz, sugárzási időhöz. Ezért a műsorok közül aszerint szelektáltam, hogy tartalmazzon közvetlen kommunikációs interakciókat, úgy, hogy a beszédpartnerek közül az egyik a csatorna alkalmazottja, a műsorvezető vagy a riporter legyen, azaz a műsorvezető személyesen jelenjen meg a kommunikációban, ne narráción keresztül vegyen részt az interakcióban. Erre azért van szükség, mert a műsorvezető vagy a riporter személye, magatartása, nyelvhasználata jellemzi leginkább az adott csatorna nyelvhasználatát, illetve mindig a műsorvezető kezdeményezi a kommunikációs interakciót, köszönéssel, megszólítással, ezért meghatározó szerepe van a kommunikációs aktus további folytatásában. Ezen azt értem, hogyha a műsorvezető tegezve köszönti, szólítja meg a meghívott vendéget, akkor a továbbiakban a vendég is ezt a formát fogja alkalmaznia. A riporter személyes megjelenésének kikötését azért tartottam lényegesnek, mert ha a riporter nem személyesen, hanem például utólag felmondott narráción keresztül vesz részt az interakcióban, akkor nem azonnal, nem ugyanolyan környezetben reagál a meghívottak megnyilatkozásaira, tehát nem ugyanazok a körülmények váltják ki azokat a megnyilatkozásokat, és azon belül a nyelvi elemeket, melyektől udvarias vagy udvariatlan lehet maga a kommunikáció. Ez alapján az m1 adásai közül Az Este, Ablak, az RTL Klub műsorai közül a Fél Kettő és a Portré címűeket választottam.

Feltételezésem a következők voltak: különbség lesz kimutatható a kereskedelmi és közszolgálati műsorok közvetett és közvetlen kommunikációjában egyaránt a megjelenő udvariassági formák típusa között, mert a kereskedelmi adókat kevésbé köti a normativitás, míg a médiatörvény erőteljesebben szabályozza a közszolgálati csatornák nyelvhasználatát. A közszolgálati műsorok mind a közvetett, mind a közvetlen kommunikációjában számszerűen több nyelvi tiszteletadási elemet fogok találni, mint a kereskedelmi műsorokban. A kvantitatív és kvalitatív kutatási módszereket felhasználva táblázatokban gyűjtöttem össze az udvariasság grammatikai egységeit, a köszönések, megszólítások, tegező, nem tegező formákat, illetve megfigyeltem a nem verbális kommunikáció kapcsolatra utaló elemeit.

Udvariasság a közszolgálati televízióban

Az elemezett közszolgálati műsorok közvetlen kommunikációjában részt vevő partnerek a műsorvezetők és a meghívott vendégek voltak. Az este műsorvezetője Mészáros Antónia, az Ablak műsorvezetője Horváth Szilárd. Mindketten 30 év körüliek. A meghívott vendégekről elmondható, hogy mindannyian társadalmilag rangos tisztségeket töltenek be, és vagy a riporterekkel egykorúak, vagy idősebbek voltak. Mind a két riporter leginkább a nem tegező formákat használja, még a velük egykorúak megszólításában is. Ennek tükrében kell értelmezni a verbális és nem ver-

bális üzeneteket az udvariasság szemszögéből. Az általam vizsgált két közszolgálati műsor közvetlen kommunikációjában megfigyelhető az udvariasság megjelenésének nyelvi elemei közül a köszönések terén, hogy a névszóval és igével képzett köszönőformulák vannak többségben. 10 darab névszóval és igével alkotott, 7 csak igével képzett, és 1 nominális köszönőelemet számoltam össze. Interakciós mondatszókat egyáltalán nem használtak. A köszönőelemek vizsgálatakor feltűnt, hogy sohasem egy, hanem legalább két vagy három szóból állnak. A közszolgálati műsorokban használt köszönőelemeket pragmatikai jelentésük szerinti szintagmák alkotják, mint *Jó napot kívánok!*, *Köszönöm szépen*. A köszönés az az inetrakció a közvetlen kommunikáció során a televízióban, melyben mindkét fél szimmetrikusan vesz részt. Viszont találtam példát arra, hogy egyik fél sem köszöntötte a másikat verbális csatornán keresztül, de nem verbális jelzésekkel megnyitották a kapcsolatot. Ez az eset az Ablak című műsorban az első meghívott vendéggel folytatott interakcióban jelent meg. A műsorvezető a többi vendégnél már alkalmazta a verbális köszönési formákat is. Az egyetlen nominális köszönés Az Este című műsorban hangzott el, ott is a külföldi tudósító és a műsorvezető hölgy között.

A megszólítások használatánál szembevetendő, hogy a vokatívuszi formákat kevésbé alkalmazzák, mint a kötött formákat. 45 kötött és 4 szabad vokatívuszi formát számoltam. A kötött formák közül 20 igeragos, 16 névmási, 8 névszói utalóelemet, csak 1 *tetszik* igével és 2 személyeltolódással való utalást találtam. A 16 névmási megszólítás közül egy történt E/2 személyben, a többinél az *Ön* névmást alkalmazták. A 8 névszói utalásnál a kötött formák közül 3 esetben élt a műsorvezető a személynév és a társjelölő főnév kombinációjával. A személynévből csak a vezetéknev szerepel (3 alkalommal): *Trunkó urat kérdezem*. Egyszer fordult elő a teljes személynév rangot jelző társjelölő főnévvel: *Draskovics Tibor igazságügy-minisztert kérdezem*. Ezenkívül 3 csak rangra utaló névszói megszólítással találkoztam: *Itt van velünk az FHB Zrt. vezérigazgatója. Éppen ilyen partnerekkel, mint az FHB Zrt. vagy a nyugdíjasszövetségek*. Egy esetben jelent meg szerepnév a névszói kötött megszólítások között: *Most az üzleti szféra képviselőjével beszélgetek*.

A vokatívuszi névszói utalások közül egy személynév (*Antónia*) jelent meg, és kétszer fordult elő a személynév társjelölő főnévvel párosítva: *Haraszi Úr! Trunkó Úr!* A megszólításnál már jelentkezik bizonyos aszimmetria, ugyanis a riporter helyzetéből, szerepéből adódóan gyakrabban él a beszédpartnerre való utalással. A riporter megszólítására két esetben találtam példát Az Este című műsorban. Draskovics Tibor igazságügy-miniszter szólította meg a riportert: *Azt szeretném kérni Öntől..., Nem tudom, figyelt-e?* A riporternőt Draskovics Tiboron kívül a CNN moszkvai tudósítója szólította meg egyszer a keresztneven vokatívuszi formában, és egyszer igeraggal utalt rá kötött formában; *Volt egy másik kérdés is, amit feltettél*. 50 esetben nem tegező, 6 alkalommal tegező forma fordult elő. A tegező alakok közül kettő E/2 személyben áll: *Volt egy másik kérdés is, amit feltettél (te)*, *Miért őt hívtuk?* A nem

tegező formák között az *Őn*, illetve a személyraggal és a köszönésekbe rejtett és kifejezett *Őn* jelenik meg. A *maga* nem tegező visszaható névmással nem találkoztam. A nem verbális jelek minden esetben alátámasztották, kiegészítették, helyettesítették a verbális megnyilatkozásokat, de nem írták felül.

A vizsgált közszolgálati műsorok közvetett kommunikációjában megfigyelhető az udvariasság megjelenésének nyelvi elemei közül a köszönések terén, hogy itt is a névszóval és igével képzett köszönőformulák vannak többségben. 7 névszóval és igével alkotott és egy nominális köszönőelemet számoltam össze. Interakciós mondatszókat és csak igével kifejezett köszönőformákat egyáltalán nem használtak. A köszönés teljesen egyoldalú a televíziók közvetett kommunikációjában. A 19 megszólító elem közül 18 kötött formában hangzott el, és csak egy szerepelt vokatívuszként: *Kedves Nézőink!* A kötött formák közül 7 névmási, 6 névszói utalás, 3 igeraggal kifejezett megszólítás és 2 *tetszik* formában megjelenő beszédpartnerre utalás található. Személyeltolódással létrehozott megszólítási forma a vizsgált közszolgálati műsorok közvetett kommunikációjában nem jelent meg.

A névmási formák között nem tegező formaként szerepel az *Őn* személyes névmás és a *maga* visszaható névmás. Tegező formaként a T/1 számú személyes névmás jelenik meg: *Most pedig nézzük meg (mi), hogy az idősök minként sportolhatnak.* A három névszói elemben ugyanaz a szerepfőnév jelenik meg: *Lehet, hogy a nézőink is köztük voltak. Próbáljuk leegyszerűsíteni a nézők kedvéért. Nyugdíjas nézőinknek.* A háromból kettő ugyanabba a birtokos formában hallható. A közönség megszólításai közül a *tetszik* + főnévi igenév kétszer volt hallható. (Műsorvezető: *Idősebbek is elkezdhetik, hát tessék akkor jógázni*; egy idősebb riportalany: *Tessenek elképzelni, hogy ...*) Az általam vizsgált műsorok közvetett kommunikációs szálában nem tegező formák többsége mutatható ki: 20 nem tegező és 2 tegező alakot találtam. A nem verbális jelek minden esetben megerősítették, kiegészítették a verbális megnyilatkozásokat, de nem írták felül.

Udvariasság a kereskedelmi televízióban

Az általam vizsgált két kereskedelmi műsor közvetlen kommunikációjának résztvevői a műsorvezetők (Barabás Éva és D. Tóth András) és a meghívott vendégek voltak. Barabás Éva vendége Litkai Gergely volt, körülbelül ugyanolyan idősök. Végig tegező viszonyt figyeltem meg közöttük. D. Tóth András mindhárom megszólaltatottja idősebb volt. Ebből adódóan a műsor folyamán a műsorvezető mindenkit nem tegező formában szólított meg. A három riportalany közül az egyik nő, de őt is ugyanúgy nem tegezi a riporter, mint a másik két férfit. A tanulmányozott két kereskedelmi műsor közvetlen kommunikációjában megfigyelhető volt az udvariasság megjelenésének nyelvi elemei közül a köszönések terén, hogy az igei túlsúllyal képzett köszönőelemek többségben vannak. A 17 köszönőforma közül 9 igével képzett,

6 névszó és igék együttesével alkotott és 2 interakciós mondat szóval kifejezett. Nominális elemeket tartalmazó forma az általam vizsgált műsorokban nem jelent meg. A két interakciós mondat szó a *Szervusz!* volt ismételt alakban.

A kereskedelmi műsorokban megfigyelhető, hogy használnak egy- és többszavas köszönőformákat is. Egyszavas elem egyszer fordult elő, a *Szervusz* a Portré című műsorban a meghívott vendégtől. Az egyszavas köszönőelemek halmozott formában is előfordultak egyszer, szintén a Portré című adásban: *Szervusz! Köszöntelek!* A többszavas köszönéseket itt is a pragmatikai kapcsolódású szintagmák alkotják: *Köszönöm szépen! Jó napot kívánok!* A köszönésre jellemző szimmetria mind a két műsorban megfigyelhető. Minden köszönés alá volt támasztva nem verbális jelekkel is.

A megszólítások használatánál szembevetendő, hogy a vokatívuszi formákat itt is kevésbé alkalmazzák, ahogy a közszolgálati műsoroknál is érzékelhető volt. 58 kötött és 1 szabad, vokatívuszi formát számoltam: *Professzor Úr!* A kötött formák közül a közszolgálati csatornán az igeraggal történő utalást használták a leggyakrabban, 35 alkalommal hangzott el igeraggal való utalás. 14 névmási, 3 névszói utalóelemet és 6 személyeltolódással létrehozott megszólítást találtam. A számok közötti aránytalanság utalhat a megszólítások egysíkúságára. A 35 igeraggal való utalás közül 26 történt E/2, 8 E/3, és 1 T/1 személyű igével alkalmazták. Ebből az is megállapítható, hogy a tegező formák vannak többségben. Azonban a tegező formák leginkább a Portré című műsorban jelentek meg, viszont ott végig a tegező forma volt használatos. A másik műsorban kétszer hangzott el tegező forma, az is a T/1 számú igeraggal kifejezve, *Talán egy-két tévhitet most eloszlattunk* (mi). *Gondoljunk* (mi) *bele*. Ezenkívül csak az E/3 személyű igeraggal és az *Őn* névmásokkal létrehozott nem tegező alakok váltogatták egymást. A 14 névmási elem csak kötött formában jelent meg, igen nagy számban, azonban a névmási formák között színes választék van. A 14 névmásból 5 személyes névmás (1 *ti*, 2 *te*, 2 *Őn*), a többi 9 személyes névmást névmási határozószók képviselik (4 *neked*, 2 *veled*, 1 *téged*, 1 *nálad*, 1 *rólad*). A 3 névszói utalásnál a kötött formák közül az egyik a teljes személynév: *Litkai Gergely*, a másik kettő szerepfőnév: *fiatalember*, *humorista*. A névszói utalás csak a Portré című műsorban volt megfigyelhető. A *tetszik* igével való megszólításra nem találtam példát, azonban személyeltolódásos megszólításra 6-szor kerül sor. A hat esetből egyszer az E/2 vagy E/3 személyű igeragot T/2 személyű váltotta fel: *Óriási felívelésben tartotok?*, és ötször fordult elő E/2 vagy E/3 személyű igerag helyett T/3 személyű igerag: *Hiszen ha tudnak* (Önök) *találni*; *Hogy lehet az, hogy ennyi problémát ki tudnak* (Önök) *szűrni?*

A megszólításoknál itt is jelentkezik az aszimmetria. A riporter helyzetéből, szerepéből adódóan gyakrabban él a beszédpartnerre való utalással. A riporter megszólítása mindkét műsorban előfordult egyszer-egyszer. Az egyik alkalommal T/1-es alakkal szólítja meg a vendég a műsorvezetőt: *Gondoljunk* (mi) *bele*..., a másik esetben névmási határozószóval: *Neked is ezt mondtam*. Az általam vizsgált két keres-

kedelmi műsorban a tegezések száma volt többségben. 52 tegező és 29 nem tegező formát számoltam össze. A számok annyiból csálnak, hogy a Portré című műsorban a megszólítások, köszönések végig tegező formában jelentek meg, és ebben a műsorban több megszólítás fordult elő, mint a Fél Kettő című magazinműsorban.

Az általam vizsgált két kereskedelmi műsor közönséggel való kommunikációs szálában megfigyelhető az udvariasság megjelenésének nyelvi elemei közül a köszönések terén, hogy itt is a névszóval és igével képzett köszönőformák vannak többségben, mint a közszolgálati csatorna közvetett kommunikációjában. 3 alkalommal névszóval és igével, egyszer pedig igével alkotott köszönőelemet találtam. Interakciós mondatszókkal kifejezett és nominális köszönőformák egyáltalán nem voltak. Érdekes, hogy a közszolgálati műsorokban sem jelent meg a köszönőelemek között a közvetett kommunikációban az interakciós mondatszó. A köszönés teljesen egyoldalú a televíziók közvetett kommunikációjában. A Portré című műsorban a műsorvezető szóban nem köszöntötte a nézőket, csak nem verbális jelekkel, a szemkontaktus felvételével, ami ebben az esetben a kamerába való egyenes nézést jelenti, illetve a kamerához való fordulással nyitotta meg a kapcsolatot a közönséggel. 6 megszólító elemet számoltam meg az általam vizsgált műsorok közvetett kommunikációjában. Mindegyik kötött formában jelent meg. Közülük kettő névmási és négy ragos igével szerepelt. Névszóval, *tetszik* igével és személyeltolódással nem szólították meg a közönséget az általam vizsgált kereskedelmi csatorna műsorvezetői. A két névmással való utalás közül az egyik a T/2 személyes névmás szerepében az *Őn* jelent meg: *Várom Önöket!*; szintén ragozott alakban hangzott el a visszaható névmás: *Vigyázzanak magukra!* A négy igeraggal történő utalás közül három esetben „bújt el” a T/2-re utaló *Őn*: *Tudják (Önök), az RTL honlapján megnézhetik; Képzeljék el (Önök)!; Boldogan ülnek (Önök) párjukkal a nagyszobában;* és egy esetben jelölt az igerag T/1-et *Gondoljunk (mi) bele...* A köszönő és megszólító formák közül egy igeraggal történő utalás feltételezi a tegező alakot: *Gondoljunk (mi) bele...*, a többi eset nem tegező formában nyilvánul meg. Számszerűen 6 nem tegező és 1 tegező formát számoltam meg.

Összegezés

Ezek alapján megállapítható, hogy hasonlóság mutatható ki a kereskedelmi és közszolgálati műsorok közvetlen kommunikációjában a tekintetben, hogy a kapcsolatnyitó verbális részeknél leginkább csak az igével, illetve igével és névszóval képzett köszönőformák jelentek meg. A nominális és interakciós köszönőformák száma jóval kevesebb mind a két csatorna általam elemzett műsoraiban. A megszólításoknál egyaránt a kötött formák használata a jellemző. A kötött formák közül legnagyobb számban az igeraggal való utalás fordult elő. Ezt követően legnagyobb számban a névmási formákkal történő beszédpartnerre való utalás jelent meg. A névszói

elemekkel, személyeltolódással és a *tetszik* + főnévi igenév párosításával kifejezett megszólítás jóval ritkább. Olyan megszólításra, amelyet vokatívuszi szerepű névmási formákkal, személyeltolódással vagy a *tetszik* igével fejeznek ki, egyik műsorban sem találtam példát.

Különbség is kirajzolódott a kereskedelmi és közszolgálati műsorok közvetlen kommunikációjában. Az általam elemezett műsorokban a kereskedelmi csatornán számszerűleg több megszólítás jelent meg, mint a közszolgálatin. Azonban míg a közszolgálati adásokban mind az ötféle megszólításra találtam példát, a kereskedelmi műsorokban csak négy megszólítási típust figyeltem meg. A *tetszik* ige főnévi igenévvel párosított alakja nem jelent meg az elemzett kereskedelmi műsorok közvetlen kommunikációjában, csak a közszolgálati műsorokban. A tanulmányozott közszolgálati műsorokban leginkább a nem tegező formák használata a jellemző, a kereskedelmi műsorokban a tegező elemek alkalmazása fordult elő többször. A két csatorna közvetett kommunikációjában szintén megfigyelhetők hasonlóságok és különbségek. Hasonlóság, hogy a névszói és igei elemekből álló köszönőformák használata volt a gyakoribb. Interakciós mondatszóval egyik alkalommal sem köszöntötték a nézőket. Igével és nominális elemekkel egy-egy esetben fordult elő köszönés. Mind a két csatornán többször szólították meg a nézőket nem tegező formában, mint tegező alakban. A megszólító elemek itt is – mint a közvetlen kommunikációban – kevésbé jelentek meg vokatívuszi szerepben, inkább a kötött forma használata fordult elő többször. Sem a közszolgálati, sem a kereskedelmi adásokban nem szólították meg a nézőket személyeltolódással. Különbségként jelent meg a közvetett kommunikációban, hogy a közszolgálati műsorvezetők gyakrabban szólították meg a közönséget. A kötött formák közül a közszolgálati csatornák műsorvezetői leggyakrabban a névmási formákkal való utalással éltek. Ezzel szemben a kereskedelmi csatorna riporterei leginkább az igeraggal való utalást részesítették előnyben. Névszói elemek és a *tetszik* + főnévi igenév nézői megszólításként csak a közszolgálati műsorokban jelent meg.

Feltételezésemet, miszerint kimutatható különbség van a kereskedelmi és közszolgálati műsorok közvetett és közvetlen kommunikációjában egyaránt, a megjelenő udvariassági formák típusai között alátámasztották a vizsgálódásaim. Az általam elemzett két közszolgálati műsor közvetlen kommunikációjában a nominális, az igékkal képzett és a kettő együtteséből létrehozható köszönőformákat alkalmazták, és egyáltalán nem jelent meg az interakciós mondatszóval kifejezhető köszönésforma. Ezzel szemben az elemzett két kereskedelmi műsor közvetlen kommunikációjában a köszönőelemek között szerepelt az interakciós mondatszó, az igével, illetve igével és névszókkal alkotott köszönőforma, azonban nem jelent meg nominális köszönőelem. A megszólításoknál a kereskedelmi műsorok közvetlen kommunikációjában nem jelent meg a *tetszik* ige főnévi igenévvel párosítva, a közszolgálati adásokban viszont előfordult. Szintén különbözik a tegező és nem tegező formák használata. Az

általam elemzett kereskedelmi műsorok nagyobb számban éltek a tegező formákkal, mint a közszolgálati adásokban, ahol a nem tegező formák használata volt általánosabb. A közszolgálati és kereskedelmi műsorok közvetett kommunikációjában szintén akadnak különbségek. A köszönőelemek terén a vizsgált közszolgálati műsorokban nem hangzott el igével képzett köszönőforma, a kereskedelmi adásokban pedig nem szerepelt nominális köszönés.

Úgy véltem, hogy a közszolgálati adásokban mind a közvetett, mind a közvetlen kommunikációjában számszerűen több nyelvi tiszteletadási elemet fogok találni, mint a kereskedelmi műsorokban. Ezt a hipotézisemet nem erősítették meg az adatgyűjtéseim. A megfigyelt közszolgálati műsorok kevesebb megszólítási elemmel éltek, mint a kereskedelmi adások. Ennek oka véleményem szerint az lehet, hogy a kereskedelmi csatornák piacérzékenysége nagyobb, és emiatt igényesebbnek kell lenniük a választott célcsoport által elfogadott társadalmi normák használatára.

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 111: 402–412.
- Balázs Géza – Szayly József – Szilágyi Árpád 2005. Médiaismeret. Diák és Ifjúsági Újságírók Országos Egyesülete, DUE médiakönyv-sorozat, Budapest
- Domonkosi Ágnes 1999. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudományban. In: *Magyar Nyelvjárások*. Debrecen 157–166.
- Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 79. szám
- Guszkova, Antonyina 1981. A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi értekezések*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kertész Manó 1996. Szállok az Úrnak. K.u.K. Könyvkiadó, Győr
- Keszler Borbála 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Nagy Zoltán 2005. *Televíziós szakismeretek. Bevezetés a televíziózásba*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen
- Nemesi Attila 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In: Ivasko Lívia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 157–175.
- Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 101–108.
- Simonyi Zsigmond 1911. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 4: 1–7.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta könyvkiadó, Budapest
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- H. Varga Gyula (szerk.) 2003. *Ismeretek a nyelvről*. Diamond Kiadó, Eger
- Wacha Imre 1994. *A korszerű retorika alapjai I–II*. Szemimpex Kiadó, Budapest
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest